

УДК 811.161.2'367.332

СУБСТАНЦІЙНІ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ РЕЧЕННЄВІ ЗАЛЕЖНОСТІ

У статті з'ясовано диференційні типи семантико-синтаксичних залежностей у структурі речення. Визначено, що реченнєвій конструкції P_v притаманне імпліцитне вираження семантико-синтаксичної залежності суб'єкта всеохопного процесу. У структурах: $S + P_v$, $S + P_{adv}$ функціонує залежність суб'єкта процесу і стану; $S + P_{adj}$ – залежність суб'єкта якісного стану; $S + P_{num}$ – залежність суб'єкта кількісного стану. У конструкції $S + P_{adj} + O$ спостерігаємо залежність суб'єкта якісного стану і об'єкта; у конструкції $S + P_{num} + O$ – залежність суб'єкта кількісного стану і об'єкта. У реченнєвій структурі $S + P_{adv} + O$ функціонує залежність суб'єкта стану-відношення і об'єкта. У конструкціях: $S + P_v + O$; $S + P_v + L$; $S + P_v + O + Ad$; $S + P_v + O + Ad + I_{ac}$; $S + P_v + L_1 + L_2 + L_3$; $S + P_v + I_{mv} + L_1 + L_2 + L_3$; $S + P_v + O + Ad + L_1 + L_2 + L_3$; $S + P_v + O + Ad + I_{mv} + L_1 + L_2 + L_3$ субстанційні семантико-синтаксичні залежності утворені відповідним семантичним типом предиката. Встановлено, що субстанційні семантико-синтаксичні залежності мають ємну диференційну структуру та інтерпретують цілісну організацію семантико-синтаксичного аспекту простого семантично елементарного речення.

Ключові слова: структура речення, семантико-синтаксична залежність, формально-синтаксична залежність, предикат, синтаксема.

Постановка проблеми. Одним із важливих теоретичних питань, що визначають проблематику українського синтаксису та акцентують увагу на поглиблене вивчення семантико-синтаксичної структури речення, є виділення субстанційних семантико-синтаксичних реченнєвих залежностей у простому семантично елементарному реченні. Взаємовідношення двох рівнів – формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного дає змогу виділити функційні типи формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної залежностей. Семантичні залежності характеризують семантико-синтаксичну структуру, на відміну від формальних залежностей, які притаманні формально-синтаксичному аспекту речення. Їхнє дослідження уможливує виокремлення смислових зв'язків між компонентами реченнєвої конструкції і є **актуальним**, оскільки дозволяє встановити типологічні особливості синтаксичних залежностей у структурі синтаксичних одиниць.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні засади проблематики синтаксичних залежностей в українському мовознавстві закладені на ґрунті функційної граматики, передусім у дослідженнях І.Р. Вихованця [3; 4; 5; 6]. Вчений, досліджуючи формально-синтаксичний аспект речення, вказує, що на рівні речення напрямок залежності розмежовує основні типи синтаксичної залежності на « ... двобічний напрямок залежності (взаємозв'язок, предикативний зв'язок), однобічний (односпрямований) напрямок (підрядний зв'язок) і відсутність залежності (сурядний зв'язок). Крім основних типів синтаксичних зв'язків, виділяється ще факультативний опосередкований підрядний зв'язок, який вказує на подвійну залежність другорядного члена від опорних членів речення і поєднує два компоненти з абсолютно тотожною або частково тотожною семантикою, а також подвійний зв'язок, що позначає залежність компонента від двох компонентів різної функціональної природи» [5, с.23]. На думку дослідника, «Напрямок синтаксичної залежності визначає й характер семантико-синтаксичних відношень. Двобічний характер залежності, який властивий предикативному зв'язкові, зумовлює взаємозалежність семантики обох компонентів; однобічний підрядний зв'язок спричинює те, що властиві йому семантико-синтаксичні відношення ґрунтуються на семантиці залежного компонента» [5, с.30]. За повнотою охоплення проблематики залежностей пріоритетними в цьому напрямку є праці Й. Ф. Андерша [1], А.П.Загнітка [7], Н. Л. Іваницької [8], К.Ф.Шульжука [11], М. В. Мірченка [10], О. М. Межова [9] та інших мовознавців. Попри значну кількість досліджень вітчизняних лінгвістів попередні студії не дають цілісного уявлення про систему засобів вираження та структурування семантико-синтаксичного аспекту речення.

Субстанційні семантико-синтаксичні залежності мають диференційну структуру та інтерпретують цілісну організацію простої семантично елементарної реченнєвої конструкції.

Мета статті – всебічно проаналізувати субстанційні семантико-синтаксичні залежності у структурі простого семантично елементарного речення. Для її досягнення потрібно розв'язати такі завдання: 1) з'ясувати особливості структури простого семантично елементарного речення; 2) виокремити реченнєві конструкції з предикатами різних семантичних типів; 3) проаналізувати диференціацію субстанційних семантико-синтаксичних залежностей у різноманітних реченнєвих структурах.

Виклад основного матеріалу дослідження. В українській синтаксис поняття простого елементарного речення вводить І. Р. Вихованець [3, с.25–63]. Вчений вказує: «Одним із найважливіших теоретичних принципів внутрішнього простого або складного речення є виділення їх елементарних і неелементарних різновидів. Без уведення цих граматичних понять неможливе адекватне пізнання всього синтаксичного механізму, ієрархії синтаксичних одиниць і внутрішніх та зовнішніх дериваційних відношень у сфері синтаксису» [6, с.11]. У простому семантично елементарному реченні предикат формує основні субстанційні типи семантико-синтаксичних реченнєвих залежностей, які чітко представлені у базових простих семантично елементарних конструкціях.

У реченнєвій конструкції P_v ¹ спостерігаємо імпліцитне вираження семантико-синтаксичної залежності суб'єкта всеохопного процесу, напр.: *Надворі вже світало* («Дзеркало тижня», 2012); *Довкола поволі розсвітало* (Ю. Винничук); *Смеркало* (І. Жиленко); *Гримить* (В. Стус); *У лісі швидко темніло* (В. Шкляр); *Дощило скрізь ...* (В.Шкляр); *Уже стемніло* (В. Дрозд); *... осеніє кругом ...* (Є. Пашковський); *А тим часом весніє, весніє ...* (О. Гончар); *З-під обрії помітно світає ...* (О. Гончар). Для конструкцій такого типу характерний тільки дієслівний предикат, семантика якого не вказує на носія стану. Імпліцитну суб'єктну залежність всеохопного процесу виражають суб'єкти всеохопного процесу, які вказують на особливі процеси всеохопного характеру. Ці процеси характеризують все середовище, а не якийсь конкретний предмет у ньому. Стихійність явища проходить не як дія, а як процес, утворений природними силами. Семантика цих предикатів не вимагає поширення реченнєвої структури іншими залежними компонентами.

Реченнєві конструкції: $S + P_v$ формують дієслівний предикат і залежність суб'єкта процесу, напр.: *... квітка зацвітає ...* (І. Малкович); *... шумить трава* (І.Малкович); *... цвірінчали горобці* (В. Шевчук); *Дерева шуміли ...* (Є. Гуцало); *Ще кактуси не зацвіли* (В. Слупчук); *... гуготіли вітри й сніговиці ...* (В. Шевчук); $S + P_{adj}$ – прикметниковий предикат і залежність суб'єкта якісного стану, напр.: *Вона [Жінка – Т. М.] була щаслива* (Г. Тарасюк); *... однаково він приречений* (В.Неборак); *Хліб був дешевий один рік ...* (П. Загребельний); *– Я згоден ...* (В.Малик); $S + P_{num}$ – числівниковий предикат і залежність суб'єкта кількісного стану, напр.: *... їх було четверо* («Волинь-нова», 2014); *Горнів було десять ...* (П.Загребельний); *У землянці було кілька чоловіків* (Є. Гуцало); $S + P_{adv}$ – прислівниковий предикат і залежність суб'єкта стану, напр.: *Мені трошки холодно* (В. Шкляр). У реченнєвих конструкціях переважно функціонує предикати процесу, стану, предикати якісного і кількісного стану.

Реченнєву конструкцію: $S + P_v + O$ утворюють предикат дії, агентивна і об'єктна семантико-синтаксичні залежності, напр.: *Схопили готські вої князя Божя ...* (В. Малик); *Він [батько – Т. М.] змотав сніг* (Є. Гуцало); *І сіяли вони [слов'яни – Т. М.] < ... > пшеницю ...* (В. Малик). У конструкції з предикатом стану функціонують залежність суб'єкта стану і об'єктна залежність, напр.: *... батечко любив дітей* (В. Шевчук); *... він [Віталій – Т. М.] любить її [Тоню – Т.М.]...* (О. Гончар); *... господар не довіряє мені ...* (В. Шевчук); *Ярослав не вірив тепер навіть Коснятинові* (П. Загребельний). У конструкції $S + P_{adj} + O$ спостерігаємо залежність суб'єкта якісного стану і об'єкта від предиката якісного стану, напр.: *На зріст він (учитель) був вищий*

¹ S – суб'єкт; P_v – дієслівний предикат; P_{adj} – прикметниковий предикат; P_{num} – числівниковий предикат; P_{adv} – прислівниковий предикат; O – об'єкт; Ad – адресат; I_{ac} – інструменталь (засіб дії); I_{mv} – інструменталь (засіб пересування); L – локатив; L_1 – локатив (вихідний пункт руху); L_2 – локатив (шлях руху); L_3 – локатив (кінцевий пункт руху).

од батька (О.Довженко); *А я лиш трохи вища за траву* (Г. Чубач). Предикат кількісного стану у конструкції $S + P_{num} + O$ формує залежність суб'єкта кількісного стану і об'єктну залежність, напр.: *Дівчат було більше, ніж хлопців*. Реченнєву структуру конструкції $S + P_{adv} + O$ утворює предикат стану-відношення, який формує залежність суб'єкта стану-відношення і об'єкта, напр.: *Нам було шкода <...> Дара ...* (Г. Тарасюк).

У реченнєвій конструкції $S + P_v + L$ функціонують предикат процесу із семантикою «місцеперебування суб'єкта», суб'єктна і локативна синтаксеми. У структурі встановлюємо семантико-синтаксичну залежність суб'єкта процесу і локативну семантико-синтаксичну залежність, напр.: *Поет жив у ... містечку ...* (В.Слапчук); *... вони [слов'яни – Т. М.] сіли на цій землі ...* (В. Малик); *На порозі стояла ... жінка* (В. Шевчук).

Структуру $S + P_v + O + Ad$ утворює предикат дії, агенс, об'єкт і адресат. Дієслівний предикат реченнєвої конструкції переважно має семантику «давання», «повідомлення» і формує агентивну, об'єктну і адресатну залежності, напр.: *Я подарував їй [друзині – Т. М.] <...> троянду* (Л. Костенко); *... Дарувала ти мені ... квіти ...* (Н. Гуменюк); *Заплатив я конокраду гривню* (Й. Струцюк).

У реченнєвій конструкції $S + P_v + O + I_{ac}$ визначаємо агентивну, об'єктну та інструментальну семантико-синтаксичні залежності, які формує предикат дії. У цій конструкції предикат позначає дію, що виконує агенс за допомогою інструменталія (засіб дії), напр.: *Дружина хліб <...> нарізала [ножем – Т. М.]* (В. Слапчук); *Умільці в'язали мережі та ятери [руками – Т. М.]*; *... гунни посікли їх [братів – Т.М.] шаблями ...* (В. Малик); *Іван косив <...> траву [косою – Т. М.]* (Л.Костенко) (у реченнях спостерігаємо імпліцитний вияв інструментальної синтаксеми на позначення засобу дії).

Реченнєва конструкція $S + P_v + O + Ad + I_{ac}$ сформована предикатом дії та залежними від його семантики агенсом, адресатом та інструменталем. У реченнях цього типу функціонують агентивна, об'єктна, адресатна та інструментальна залежності, напр.: *... Андрій не хотів нікому писати листа [ручкою – Т. М.]* (І.Багрянний); *І написала я листа до <...> знайомого [ручкою – Т. М.]* (В.Дрозд). У цій конструкції предикат переважно позначає процес «писання».

Реченнєву конструкцію $S + P_v + L_1 + L_2 + L_3$ утворюють предикат дії і залежні від нього агенс та локатив, що зазнає диференціації на початковий пункт руху, шлях руху та кінцевий пункт руху. До цієї конструкції належать предикати, що позначають процес пересування суб'єкта. У реченнях цього типу виділяємо агентивну і локативну залежності (вказівка на напрямок руху), що зазнає диференціації, напр.: *Ішов дід з містечка, через гору <...> у Маковицину* (Л.Костенко).

У структурі $S + P_v + I_{mv} + L_1 + L_2 + L_3$ предикат дії для розкриття семантики формує агентивну, інструментальну та локативну залежності. До цієї конструкції належать предикати, що позначають процес пересування, однак відмінність речень цього типу від конструкції $S + P_v + L_1 + L_2 + L_3$ полягає у тому, що семантика предиката передбачає функціонування інструментальної залежності, яку виражають переважно іменники, що позначають засіб пересування, напр.: *У місто греки в'їхали волами* (Л. Костенко); *Ви їхали сюди автобусом, чи потягом?* (О. Ірванець); *Гості плывуть на <...> човнах* (О. Довженко); *... примчали вони [гунни – Т. М.] на <...> конях із-за гір ...* (В. Малик). У реченнях спостерігаємо імпліцитний вияв семантичних різновидів (вихідний пункт руху, шлях руху та кінцевий пункт руху) локативної залежності.

У реченнєвій конструкції $S + P_v + O + Ad + L_1 + L_2 + L_3$ функціонують предикат дії та залежні від нього агенс, об'єкт, адресат та локатив. Дієслівний предикат, що формує структуру, позначає об'єктне і суб'єктне переміщення. У реченнях спостерігаємо такі функційні типи семантико-синтаксичних залежностей: агентивна, об'єктна, адресатна та локативна, напр.: *... батькові Тарасу <...> змій носив <...> гроші в трубу* (О. Довженко); *Вранці Варвара сама принесла мені до ліжка ... молока ...* (В. Шевчук) (імпліцитний вияв локатива на позначення вихідного пункту руху та шляху руху).

Структуру $S + P_v + O + Ad + I_{mv} + L_1 + L_2 + L_3$ формує предикат дії і залежні від нього агенс, об'єкт, адресат, інструменталь та локатив. Семантика предиката вказує на просторове переміщення суб'єкта і об'єкта. Відмінність цієї конструкції від конструкції $S + P_v + O + Ad + L_1$

+ L_2 + L_3 полягає у тому, що семантика предиката дії вимагає введення у речення інструментальної синтаксеми на позначення засобу пересування. Семантико-синтаксичну структуру речень цього типу утворюють агентивна, об'єктна, адресатна, інструментальна та локативна залежності, напр.: *Це влітку Василь воду возив до молотарки Буланім (М.Іщенко); Це ж і ти їм щось для музею привезеш? (О. Гончар)*. У реченнях спостерігаємо імпліцитний вияв деяких залежних від предиката компонентів (адресата, інструменталія, локатива), які можливо встановити із контексту.

У простому семантично елементарному реченні субстанційні семантико-синтаксичні залежності мають ієрархічні відношення. Центральне місце у реченні належить агентивній та об'єктній залежностям. Локативна залежність займає центральну позицію у реченнях з предикатами процесу. Дещо периферійнішу позицію займає адресатна залежність, яку переважно формують предикати дії. Найпериферійнішу позицію у реченневих конструкціях із предикатами дії відведено інструментальній і локативній залежностям.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Субстанційні семантико-синтаксичні залежності у структурі простого семантично елементарного речення зазнають ємної диференціації. Їхнє функціонування у реченневих конструкціях залежить від семантики предиката. Зокрема встановлено, що предикати дії, залежно від значення, формують агентивну, об'єктну, адресатну, інструментальну та локативну семантико-синтаксичні залежності. Предикатам процесу здебільшого властива семантико-синтаксична залежність суб'єкта процесу. Предикати стану вимагають для розкриття свого змісту семантико-синтаксичну залежність стану, а предикати всеохопного стану – залежність суб'єкта всеохопного стану. Предикати якісного стану утворюють семантико-синтаксичні залежності суб'єкта якісного стану та об'єкта, предикати кількісного стану – семантико-синтаксичну залежність суб'єкта кількісного стану та об'єкта, предикати стану-відношення формують семантико-синтаксичну залежність суб'єкта стану-відношення та об'єкта. Всім семантико-синтаксичних реченневим залежностям властива ознака субстанційності. Перспективними вважаємо дослідження предиката як визначальної синтаксеми стосовно структури субстанційних семантико-синтаксичних залежностей. Варто звернути увагу на семантичні типи предикатів, адже саме семантичне наповнення предикатного компонента визначає диференційні типи субстанційних реченневих залежностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андерш Й. Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською / Й.Ф. Андерш. – К.: Наук. думка, 1987. – 191с.
2. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
3. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / Вихованець І. Р., Городенська К.Г., Русанівський В. М. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р.Вихованець.– К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р.Вихованець.– К.: Наук. думка, 1992.– 224 с.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець.– К.: Либідь, 1993.– 368 с.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк, 2001. – 662 с.
8. Іваницька Н. Л. Нариси із синтаксису української мови : посібник для студентів-філологів / Н.Л. Іваницька. – Вінниця, 2011. – 183 с.
9. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць / О. Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім.Лесі Українки, 2012. – 464 с.
10. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – Луцьк : Ред.-вид. від. «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.
11. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови / К. Ф. Шульжук. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.

Масицкая Т. Субстанциальные семантико-синтаксические зависимости в структуре предложения.

В статье проанализированы дифференциальные типы семантико- синтаксических зависимостей в структуре предложения. Определено, что конструкции P_v присущее имплицитное выражение семантико-синтаксической зависимости субъекта всеобъемлющего процесса. В конструкциях: $S + P_v$, $S + P_{adv}$ функционирует зависимость субъекта процесса и состояния; $S +$

P_{adj} – залежність суб'єкта якісного стану; $S + P_{num}$ – залежність суб'єкта кількісного стану. В конструкції $S + P_{adj} + O$ спостерігаємо залежність суб'єкта якісного стану та об'єкта; в конструкції $S + P_{num} + O$ – залежність суб'єкта кількісного стану та об'єкта. В структурі речення $S + P_{adv} + O$ функціонує залежність суб'єкта стану-відношення та об'єкта. В конструкціях: $S + P_v + O$; $S + P_v + L$; $S + P_v + O + Ad$; $S + P_v + O + Ad + I_{ac}$; $S + P_v + L_1 + L_2 + L_3$; $S + P_v + I_{mv} + L_1 + L_2 + L_3$; $S + P_v + O + Ad + L_1 + L_2 + L_3$; $S + P_v + O + Ad + I_{mv} + L_1 + L_2 + L_3$ субстанціальні семантико-синтаксическі залежності сформовані відповідним семантичним типом предиката. Встановлено, що субстанціальні семантико-синтаксическі залежності мають диференціальну структуру та інтерпретують цілісну організацію семантико-синтаксического аспекту простого семантично елементарного речення.

Ключові слова: структура речення, семантико-синтаксическа залежність, формально-синтаксическа залежність, предикат, синтаксема.

Masytska T. Substantive Semantic and Syntactic Sentence Dependencies.

The article focuses on differential types of semantic and syntactic dependencies in a sentence structure. It is determined that sentence constructions P_v feature a definite implicit expression of semantic and syntactic dependency of the all-around action subject. The constructions: $S + P_v$, $S + P_{adv}$ is descriptive of the dependency of the process subject and of the subject of state; $S + P_{adj}$ expresses the dependency of the state subject; $S + P_{num}$ describes the dependency of the subject of quantitative content. In the construction $S + P_{adj} + O$ the dependency of the qualitative state subject and the object is observed; in the construction $S + P_{num} + O$ the dependency of the subject of quantitative content and the object is distinguished. In the sentence structure $S + P_{adv} + O$ reflects the dependency of the subject of state and attitude and the object functions. In the constructions: $S + P_v + O$; $S + P_v + L$; $S + P_v + O + Ad$; $S + P_v + O + Ad + I_{ac}$; $S + P_v + L_1 + L_2 + L_3$; $S + P_v + I_{mv} + L_1 + L_2 + L_3$; $S + P_v + O + Ad + L_1 + L_2 + L_3$; $S + P_v + O + Ad + I_{mv} + L_1 + L_2 + L_3$ substantive semantic and syntactic dependencies are formed by the relevant semantic type of predicate. It is proved, that substantive semantic and syntactic dependencies have the reactive differential structure and explain the holistic organization of semantic and syntactic aspect in a simple semantically elementary sentence.

Key words: a sentence structure, semantic and syntactic dependency, formal syntactic dependency, a predicate, a syntactic unit.

Ірина Мельник
(Луцьк)

УДК 811.161.2'367.625

**ВІДАД'ЕКТИВНІ ДІЄСЛІВНІ АНАЛІТИЧНІ СИНТАКСИЧНІ ТРАНСПОЗИТИ
В СЕМАНТИЧНО ЕЛЕМЕНТАРНИХ ПРОСТИХ РЕЧЕННЄВИХ ПОБУДОВАХ**

У статті системно досліджено відад'єктивні дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити в структурі семантично елементарних простих реченнєвих конструкцій. Виокремлено і проаналізовано два узагальнені семантичні типи предикатних компонентів – відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою якісної ознаки та відприкметникові дієслівні аналітичні синтаксичні транспозити із семантикою якості-відношення, що відбивають сутність відприкметникових дієслівних аналітичних синтаксичних утворень у семантико-синтаксичних побудовах. Диференційовано предикатні одиниці за мінімальним та максимальним виявом їхньої валентної актантної деривації, вирізнено та схарактеризовано кількісний та якісний склад залежних іменникових компонентів, окреслено межі семантично елементарних реченнєвих побудов із предикатними одиницями якісної семантики та семантики якості-відношення. Теоретичні положення послідовно проілюстровано фактичним матеріалом, дібраним переважно з художніх текстів.

Ключові слова: семантично елементарне просте речення, відад'єктивний дієслівний аналітичний синтаксичний транспозит, предикат, валентність, суб'єкт, об'єкт, адресат.